REFERENCES

13. *Bonituvannia gruntiv [Bonitation of soils]*. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (data zvernennia 02.03.2019) [in Ukrainian].
14. Vernander, N.B. *Heohrafy Kyivskoho universytetu [Geography of Kiev University]*. Retrieved from: <http://knu.geograf.com.ua/personalities/kafedra-fizichnoji-geografiji-ta-geoekologiji/vernander-nb> [in Ukrainian].
3. Vernander, N.B., Skoryna, S.A., Skorodumov, A.S. (1959), *Zemelnye resursy Ukrainy, ykh otsenka y metodyka ucheta [Land resources of Ukraine, their assessment and method of accounting]*, Lenynhrad [in Russian].
4. Deoniziia Kovalyshyn (2006), Nataliia Vernander – vydatna postat v ukrainskomu gruntoznavstvi [Natalia Vernander is an outstanding figure in Ukrainian soil science], *Istoriia ukrainskoi heohrafii. Vseukrainskyi naukovo-teoretychnyi chasopys*, 1 (13), 23–25 [in Ukrainian].
5. (2006), *Istoriia ukrainskoho selianstva [The history of the Ukrainian peasantry]*, Narysy v 2-kh tomakh, T. 2, Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
6. *Osobova sprava Vernander Natalii Borysivny (05.03.1949–01.09.1974) [Personal case of Natalia Vernander (05.03.1949–01.09.1974)]*, Arkhiv Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, f. Profesorsko-vykladatskyi sklad, [in Ukrainian].
7. Shyshchenko, P.H. & Fedoryshchak, R.P. (2001), Do 100-richchia vid dnia narodzhennia N.B. Vernander [To the 100th anniversary of the birth of N.B. Vernander], *Ukr. heohraf. zhurn*, 4, 70 [in Ukrainian].
8. Shchebetiuk, N.B. (2017), *Rozvytok ahrarnoi nauky Ukrainy naprykintsi 20-kh – u 30-i rr. [The development of the agrarian science of Ukraine in the late 20's – in the 30's of the twentieth century]*, Kam'ianets-Podilskyi [in Ukrainian].

Одержано 08.04.2019.

УДК 930.2:376-056.2/.3(477)"199/200"

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-130-143>

Березанська Ірина,

кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та культури України
berezanska.im@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7182-5750>
 Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., Україна, 0840

Berezanska Iryna,

Candidate of Historical Sciences, a lecturer of Department of History and Culture of Ukraine
berezanska.im@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7182-5750>
 Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, 30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08401

ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА В ТРАКТУВАННІ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

У статті здійснено огляд публікацій вітчизняних науковців, у яких висвітлено впровадження інклюзивної освіти у загальноосвітніх навчальних закладах та у вищій школі України; проведено аналіз основних нормативно-правових актів, які забезпечують

запровадження принципів інклюзивної освіти в Україні. Спостерігається зростання інтересу вітчизняних науковців до вивчення цієї теми, але комплексне дослідження з історіографії історії інклюзивної освіти в Україні на даний час відсутнє. За період останніх двадцяти дев'яти років дослідниками представлені широкому загалу дисертаційні дослідження, монографії, підручники, навчально-методичні посібники, методичні рекомендації, статті, в яких розкрито впровадження інклюзивної форми навчання в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах, досліджено проблему оновлення освіти на основі системних змін; окреслено нормативно-правове забезпечення інклюзивної освіти.

Методологічним інструментарієм при написанні статті послужили принципи історизму, об'єктивності та методи історіографічного аналізу та синтезу.

Встановлено, що включення дітей з особливими потребами в освітній простір України зіштовхується з такими проблемами як упереджене ставлення до дітей-інвалідів з боку інших людей, непристосованість будівель до навчання дітей (студентів), недостатнє забезпечення навчально-методичною літературою, створення кабінетів учителя-дефектолога, логопеда.

Окреслено переваги інклюзивної освіти, які полягають у відсутності ізоляції в замкненому середовищі дітей з особливими потребами, поліпшенні моторного, мовного, соціального та емоційного розвитку дітей завдяки спілкуванню із здібнішими однолітками, спільному проживанні з батьками даної категорії дітей, налагодженні дружніх відносин із здоровими однолітками, можливості брати участь у громадському житті, наданні батькам педагогічної підтримки.

Ключові слова: інклюзивна освіта, діти з особливими потребами, соціальна адаптація, загальноосвітня школа, вища школа, соціалізація, особи з інвалідністю, інклюзія.

INCLUSIVE EDUCATION IN DOMESTIC RESEARCHERS TREATMENTS

The article reviews the publications of domestic scientists, where the introduction of inclusive education in general education institutions and in the high school of Ukraine is highlighted; the analysis of the basic legal acts ensuring the introduction of the principles of inclusive education in Ukraine is carried out. There is observed a growing interest of domestic scholars in the study of this topic, but there is currently no comprehensive study on historiography of the history of inclusive education in Ukraine. Over the past twenty-nine years, researchers have presented to the general public dissertations, monographs, textbooks, teaching aids, methodological recommendations, articles where the introduction of the inclusive form of education in general and higher educational institutions is presented, the problem of updating education on the basis of systemic changes; the normative-legal provision of inclusive education is outlined.

The methodological tools for writing the article served the principles of historicism, objectivity and methods of historiographical analysis and synthesis.

It has been established that the inclusion of children with special needs in the educational space of Ukraine is faced with such problems, as the biased attitude towards children with disabilities from other people, the inappropriateness of buildings for the education of children (students), insufficient provision of educational-methodical literature, the creation of offices of the teacher-defectologist, speech therapist.

The advantages of inclusive education, which are the lack of isolation in the closed environment of children with special needs, improvement of the motor, linguistic, social and emotional development of children through communication with more capable peers, joint living with parents of this category of children, establishing friendly relations with healthy peers, opportunities to participate in public life, providing parents with pedagogical support.

Key words: *inclusive education, children with special needs, social adaptation, general education school, higher school, socialization, persons with disabilities, inclusion.*

Дослідження розвитку вітчизняної освіти кінця XX – початку XXI ст. є актуальним на сьогоднішній день. Становлення інклюзивного освітнього середовища пройшло складний шлях – від створення спеціалізованих навчальних закладів для дітей з особливими освітніми потребами, до їх включення в освітній процес загальноосвітньої школи та вищого навчального закладу. Україна, спираючись на досвід провідних зарубіжних країн, починаючи з 1990-х рр. почала створювати нормативно-правову базу, яка б забезпечувала реалізацію освітніх потреб осіб з особливостями психофізичного розвитку. Завдяки створенню належного нормативно-правового поля та діяльності кваліфікованих педагогічних кадрів вдалося здійснити поступове включення осіб з освітніми потребами в освітнє середовище навчальних закладів.

Проблема включення дітей з особливими освітніми потребами в освітній простір України кінця XX ст. – початку XXI ст. стала предметом дослідження вітчизняних науковців Н. Ашиток [1], Т. Бондар, С. Ніцполь, Є. Нестеренко [2], Т. Бондар [3], Н. Василенко [4], О. Василенко [5; 16], Ю. Волчелюк [6], О. Гноєвської [7], Є. Єфімова [12], С. Іноземцевої [9], В. Кобильченка [10], А. Колупасової [11; 12; 13; 14; 15; 23], Р. Маранчака [16], Л. Мішик [17], О. Москалюк [18], Л. Перхун [20], О. Поцко [21], Л. Савчук [13], І. Садової [32], Т. Скрипник [33], А. Смешнової [34], Т. Соловйової [35], Л. Талдонової [36], О. Таранченко [14; 15; 23], Н. Теплової [37], З. Удич [38], М. Швед [39], Л. Яценюк [40] та ін.

Метою статті є аналіз сучасних вітчизняних наукових досліджень про розвиток інклюзивної освіти в загальноосвітніх навчальних закладах та у вищій школі, стану нормативно-правової бази щодо забезпечення освітніх прав осіб з особливими потребами.

Достатньо інформативною є публікація колективу авторів Т. Бондар, С. Ніцполь, Є. Нестеренко стосовно результатів опитувань інноваційності молодіжного проекту U-Report за жовтень-листопад 2017 р. щодо інклюзивної освіти. Опитування «Інклюзивна освіта» проводилося 6-10 жовтня 2017 р. разом з Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. В ньому взяли участь 5736 U-репортерів у віці 14-19 років. Його результати були використані для формування стратегії та програм ЮНІСЕФ з інклюзивної освіти. Згідно результатів опитування – 61% не знає, що таке інклюзивна освіта, 38,1% – знають її суть [2, с. 181]. Інше опитування проводилося на тему труднощів, які виникають у людей з інвалідністю у їхньому навчальному закладі. За результатами опитування, найбільше труднощів виникає з пересуванням, так вважали 39% U-репортерів; 33,6% – у спілкуванні з однолітками, 20,7% – з доступністю навчального процесу, 7,6% – у спілкуванні з викладачами, 25,3% – було важко визначити труднощі, 0,8% – відповіли, що немає ніяких труднощів [2, с. 182].

О. Москалюк висвітлено здобутки та проблеми інклюзивного освітнього середовища. До основних здобутків дослідниця відносить активне залучення осіб з особливими потребами у соціум, їх адаптацію, соціалізацію, виховання, навчання. Проблеми інклюзивного середовища дослідниця вбачає у різноманітності наукових підходів у дослідженні інклюзивної освіти; термінологічні проблеми, зокрема відсутність єдиної офіційної термінології, яка б характеризувала дітей з особливими освітніми потребами; гарантування рівного доступу до здобуття якісної освіти; дискримінацію, упереджене ставлення до дітей-інвалідів з боку інших людей; непристосованість будівель до навчання дітей (студентів) з особливими потребами; впровадження основної ідеї інклюзивної освіти: від інтегрування у навчальні заклади – до інтегрування у суспільство; забезпечення не тільки фізичної доступності до освіти, але й гуманістичної складової; нез'ясовану роль здорових дітей у інклюзивному середовищі навчального закладу; відсутність зразка, ідеалу успішної реалізації людини з особливими потребами у різних сферах життєдіяльності [18, с. 172-174].

Л. Талдонова окреслює необхідні умови забезпечення інклюзивного навчання в освітніх закладах, а саме: психологічний мікроклімат, кадрові ресурси, безбар'єрне середовище, спеціально облаштовані кабінети, засоби корекції психофізичного розвитку, спеціальне обладнання, дидактичний матеріал, індивідуальну програму розвитку [36, с. 324].

Дослідження проблеми включення дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітні навчальні заклади привертало увагу широкого кола дослідників. Так, у статті Р. Маранчака, О. Василенко розкрито сутність та особливості інклюзивної освіти, охарактеризовано соціально-педагогічні умови адаптації дітей з особливими потребами до інклюзивного освітнього простору. Авторами визначено форми, за якими може здійснюватися інклюзивне навчання. Організація інклюзивного навчання для дітей з особливими потребами у загальноосвітніх навчальних закладах, як вважають науковці, повинна здійснюватися відповідно до певних умов: безперешкодного доступу до приміщень навчального закладу дітям з вадами опорно-рухового апарату і дітям незрячим, забезпечення закладу освіти необхідною навчально-методичною літературою та індивідуальними технічними засобами навчання, наявності кабінетів логопеда, дефектолога, психологічного розвантаження, забезпеченості педагогічними працівниками, які володіють методиками роботи з дітьми даною категорією дітей [16, с. 131]. Дослідники стверджували, що «інклюзивне навчання корисне не лише для дітей з особливостями психофізичного розвитку, а й для їхніх однолітків, оскільки сприяє їх особистісному розвитку» [16, с. 131].

Упровадження інклюзивної форми навчання у загальноосвітніх школах проаналізовано Л. Яценюк [40]. На думку дослідниці, збільшення у загальноосвітніх школах дітей з особливими освітніми потребами часто призводить до порушення взаємодії між педагогами та учнями, що негативно впливає на психічний стан дитини, і в подальшому може стати причиною виникнення у дітей неврозів [40, с. 75]. Спираючись на досвід зарубіжних країн Л. Яценюк вважає, що в інклюзивних класах потрібно зосереджувати увагу на розвитку сильних якостей та таланту дітей, а не на їх проблемах. Взаємодія з дітьми в класі сприятиме фізичному, мовленнєвому, соціальному та емоційному розвитку дітей з особливими потребами [40, с. 75].

У статті Н. Ашиток розкрито проблему оновлення освіти на основі системних змін. Як стверджує дослідниця, втілення інклюзивної освіти в життя відбувається директивним шляхом з боку державних структур, з урахуванням закордонного досвіду [1, с. 12]. Н. Ашиток розглянула важливі компоненти навчально-виховного процесу у загальноосвітніх школах, які містять інклюзивну складову, серед них: мета навчання, обсяг навчальної інформації. З упровадження інклюзивного навчання в освітніх закладах, на думку дослідниці, розширюється контингент студентів, що передбачає включення до педагогічного колективу додаткових фахівців – асистентів вчителя та дефектологів [1, с. 14]. А. Ашиток відзначила, що ефективність навчально-виховного процесу залежить не тільки від продуманості його структурних складових, але й умов освітнього середовища – забезпечення безперешкодного доступу до будівель та приміщень закладу дітей з порушенням опорно-рухового апарату, особливо тих, що пересуваються за допомогою візка та дітей незрячих, забезпечення навчально-методичною літературою, створення кабінетів учителя-дефектолога, логопеда тощо. Ефективність міграції дітей з особливими потребами у систему загальноосвітнього закладу залежить від попередньої підготовки дітей у родині або дошкільних закладах [1, с. 15].

Продовження висвітлення інклюзивної освіти в загальноосвітньому закладі спостерігаємо у статті О. Гноєвської. Авторкою визначено мету інклюзивної освіти, акцентується увага на державній підтримці дітей з особливими потребами. Дослідниця вважає, що освітні програми інклюзивного навчання дають можливість дітям з особливостями розвитку взаємодіяти із звичайними дітьми, спостерігати за ними, наслідувати їх дії і вчинки. В подальшому це дозволить їм спокійно, не соромлячись, без

страху налагоджувати дружні стосунки з незнайомими людьми [7, с. 41]. В освітніх закладах, на думку О. Гноєвської, повинна бути тісна співпраця між такими фахівцями як вчитель, психолог, логопед, асистент вчителя (корекційний педагог), адміністрація. Не менш важлива співпраця батьків та вчителів школи, яка може попередити виникнення проблем, з якими зіштовхуються батьки через недостатню педагогічну та методичну освіченість [7, с. 42].

Спроби переходу української освітньої системи до інклюзивної моделі навчання та виховання розкрито у статті Л. Перхун. Проведено аналіз державного експерименту з навчання дітей з особливими потребами під керівництвом Інституту спеціальної педагогіки АПН України. Окреслено два етапи експерименту: перший (2001-2002 рр.) – розроблено програму та складено план дослідницької діяльності, визначено учасників, розроблено програму підготовки вчителів/вихователів класів/груп інклюзивного навчання на 72 год. та програму тренінгів на 18-36 год. Другий етап – експериментально-інформаційний (2003-2005 рр.) – розроблено методичні рекомендації для педагогічних працівників експериментальних шкіл, підготовлено та апробовано методичні матеріали, посібники, створено сім ресурсно-тренінгових центрів, встановлено критерії та механізми оцінювання впливу експериментальної програми на його учасників, а також досліджено вплив інклюзивної освіти на учасників проекту [20, с. 30]. Авторка розкрила зміст нового проекту розпочатого у 2008 р. «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні», який фінансувався Канадським Агентством з міжнародного розвитку (КАМР) і тривав п'ять років (2008-2013) [20, с. 31].

У науковій розвідці І. Садової проаналізовано основні завдання вчителя початкової школи в рамках інклюзивного навчання, які полягають у підготовці учнів класу до навчання з особливим учнем, бесіді з батьками учня з особливими потребами про його фізичний та психологічний розвиток, розробці індивідуального плану. І. Садова порушує проблему готовності майбутніх учителів початкових класів до професійної діяльності в умовах інклюзивного середовища. Авторкою наведено дані опитування студентів Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка щодо їхньої готовності до роботи з дітьми з особливими потребами. «Практично готовими» – вважають себе лише 29% студентів факультету початкової та мистецької освіти, «більше готовими, ніж не готовими» – 52%, решта – 19% вважають себе ще не готовими до навчання дітей з особливими потребами [32, с. 110].

А. Смешнова до системи інклюзивної освіти відносить навчальні заклади середньої, професійної та вищої освіти. Дослідницею виділено переваги інклюзивної освіти: відсутність ізоляції в замкненому середовищі дітей з особливими потребами; поліпшення моторного, мовного, соціального та емоційного розвитку дітей через спілкування із здібнішими однолітками; спільне проживання з батьками дітей з особливими освітніми потребами; налагодження дружніх відносин із здоровими однолітками; можливість брати участь у громадському житті; надання батькам педагогічної підтримки, що сприятиме емоційному їх зв'язку з дитиною; менші матеріальні затрати на створення і утримування інклюзивних загальноосвітніх і дошкільних навчальних закладів, ніж на створення різних типів закладів, що спеціалізуються в галузі освіти [34, с. 52]. Авторка визначила основні принципи, найважливіші цінності, які характерні для інклюзивної освіти.

Проблема інклюзивної освіти у вищій школі порушується у статті Ю. Волчелюк. Інклюзивне навчання, на думку дослідниці, «сприяє розвитку емпатії, толерантності, об'єктивній оцінці власних можливостей, формуванню реалістичного світогляду» [6, с. 19]. Ю. Волчелюк окреслила переваги інклюзивного навчання для батьків дітей з особливими потребами, самих дітей та їх однолітків. Особлива увага звертається на роботу педагога з особливими дітьми, що сприяє його самовдосконаленню, поглибленню знань про закономірності розвитку дітей, виробленню власної позиції стосовно ефективних навчальних технологій, якими він володіє [6, с. 20].

3. Удич, розглядаючи інклюзивний аспект модернізації вищої освіти наголошує на необхідності враховувати запити суспільства на вчителів нового покоління та врахування досвіду зарубіжних освітніх систем. Дослідник виділив фактори модернізації змісту вищої педагогічної освіти, які сприятимуть підготовці майбутніх учителів до роботи в освітньому середовищі [38, с. 55].

Важливе значення у забезпеченні освітніх прав осіб з особливими потребами відіграє державна політика, яка створює відповідне нормативно-правове поле.

Аналізу нормативно-правового забезпечення інклюзивної освіти в Україні присвячена стаття Н. Василенко. Дослідниця стверджує, що в 2009 р. Україна ратифікувала Конвенцію про права дітей з інвалідністю, яка є документом прямої дії, а це означає, що порушення її положень буде достатньою підставою для звернення громадян в судові органи у випадку порушення їх прав. Дослідниця звертає увагу на прийняті нормативно-правові акти, які просуvalи модель інклюзивної освіти в Україні, серед них «Концепція розвитку інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах», затверджена наказом Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України № 912 від 1.10.2010 р., «Порядок організації інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах», затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 15.08.2011 р. та ін. [4, с. 5].

У дослідженні Л. Міщик розглянуто нормативні акти у галузі освіти України, що стосуються дітей з особливими потребами: Конституцію України, Закон України «Про освіту», Закон України «Про охорону дитинства», Концепцію ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів, Державний стандарт початкової загальної освіти для дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку, Комплексну програму освіти та фахової підготовки інвалідів; Указ Президента України № 900/2005 від 1.06.2005 р. «Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями», План дій щодо запровадження інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах на 2009-2012 рр., Постанову Кабінету Міністрів України № 872 від 15.08.2011 «Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» [17, с. 140-141].

О. Поцко проаналізовано міжнародні акти, що регулюють права дітей з особливими потребами: Загальну Декларацію ООН про «Права людини» (1948), Конвенцію ООН «Про права дитини» (1989) та вітчизняні державні нормативно-правові акти: «Концепцію розвитку інклюзивного навчання в Україні» (2010), Указ Президента України «Про заходи щодо розв'язання актуальних проблем осіб з обмеженими фізичними можливостями» (2011). На думку О. Поцко, «основні закони України про освіту в цілому забезпечують соціальний захист дітей та осіб з обмеженими можливостями, гарантують створення умов для спеціального, компенсуючого та інтегрованого навчання» [21, с. 162].

Створення нормативно-правової бази, яка б забезпечувала освітні права дітей з обмеженими можливостями в загальноосвітніх навчальних закладах ми розглянули вище. Далі простежимо як гарантувалося право на освіту дітей з особливостями психофізичного розвитку у вищих навчальних закладах. Першим законодавчим актом, що надав рівні права для студентів з обмеженими можливостями в здобутті ними вищої освіти, на думку Т. Бондар, став Указ Президента України «Про Національну програму професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями на 2001-2005 рр.» № 519/2001 від 3.07.2001 р. Т. Бондар вважає, що в указі поряд із загальновживаними термінами «інваліди», «діти-інваліди» зафіксовано вживання на законодавчому рівні терміна «особи з обмеженими фізичними можливостями», що означало розширення вікових меж. Положення Указу про забезпечення психологічного супроводу процесу освіти та професійного навчання інвалідів у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах, а також про запровадження посади вчителя-реабілітолога, асистента вчителя-реабілітолога у дошкільних, загальноосвітніх навчальних закладах, спеціальних школах-інтернатах (школах) для дітей із вадами фізичного або розумового

розвитку, а в разі необхідності – у професійно-технічних і вищих навчальних закладах, свідчать про початок формування інклюзивного освітнього середовища в системі вищої освіти України [3, с. 21]. Т. Бондар стверджує, що перші кроки по створенню інклюзивного університетського середовища й розроблення «Концепції інклюзивної освіти студентів з інвалідністю» зроблено у Відритому міжнародному університеті розвитку людини «Україна». Дослідницею розкрито зміст «Концепції інклюзивного навчання», яка передбачає підготовку навчально-методичного, матеріально-технічного, інформаційного, кадрового забезпечення освітньо-виховного процесу в умовах інклюзивного навчання [3, с. 22-23].

На початку ХХ ст. побачили світ чимало монографічних досліджень вітчизняних науковців, серед них наукові розвідки Д. Аргіропулоса, О. Балахонової, Г. Бойко, В. Кобильченка, Т. Скрипник, А. Колупаєвої та ін.

У монографії авторського колективу Д. Аргіропулоса, О. Балахонової, Г. Бойко [8] розкрито організацію інклюзивного навчання в умовах вищого навчального закладу осіб з інвалідністю. Дослідниками простежено правове регулювання надання освітніх послуг особам з інвалідністю; проаналізовано вітчизняний досвід підготовки майбутніх соціальних працівників до їх професійної діяльності; досліджено методичні та корекційні аспекти технології організації інклюзивного навчання [8].

У дослідженні В. Кобильченка розкрито соціально-психологічні основи розвитку та корекції особистості підлітка здорового і при зоровій патології; окреслено коло питань особистісного розвитку, психологічної допомоги, діагностики, індивідуальної та групової психологічної корекції [10].

Т. Скрипник систематизувала зарубіжний досвід вивчення аутизму; розкрила корекційні стратегії при роботі з такими дітьми; проаналізувала терапевтичні та корекційні підходи щодо допомоги аутичним дітям; визначила переваги і недоліки певних засобів і методів вивчення аутизму [33].

Вагоме значення для дослідження інклюзивної освіти в загальноосвітніх школах має монографічне дослідження А. Колупаєвої – член-кореспондента НАПН України, в якому розкрито науково-теоретичні підходи до процесу залучення осіб з обмеженими можливостями здоров'я у простір школи; досліджено проблеми становлення інклюзивної освіти в країнах Західної Європи та Північної Америки; проаналізовано експериментальну модель інклюзивної освіти в Україні; визначено чотири етапи еволюції соціального ставлення до дітей з обмеженими можливостями. Перспективи розвитку інклюзивної освіти дослідниця бачить в узгоджених і невідкладних діях з боку Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці і соціальної політики, Міністерства сім'ї, молоді та спорту [11, с. 229].

У монографії А. Колупаєвої, О. Таранченко розглянуто нормативно-правове забезпечення інклюзивної освіти; визначено подальші напрямки розвитку освіти дітей з особливими потребами періоду незалежності України; розкрито роль батьків у процесі інтегрування дитини з особливими потребами у шкільний соціум. Період з 1991 р. по 2016 р. дослідники вважають часом трансформаційних змін: від інституалізації до інклюзії. А. Колупаєва, О. Таранченко виокремили кілька етапів у розвитку дітей з особливими потребами: перший етап (1991-2000 рр.) – період ратифікації міжнародних документів стосовно дотримання прав людини, а також визнання в основних законодавчих актах України права на здобуття освіти дітей з особливими потребами у загальноосвітніх школах; другий етап (2001-2010 рр.) – переведення закладів спеціальної освіти з режиму інертності в режим інноваційного поступу; третій етап (2011 – донині) – оптимізації спеціальних навчальних закладів та впровадження інклюзивної освіти на теренах України [14, с. 31].

Проблеми інклюзивної освіти широко досліджувалися вітчизняними науковцями, про що свідчить видання підручників, навчально-методичних посібників А. Колупаєвої, Л. Савчук, С. Єфімової, Л. Вавінової, К. Глушенко, В. Засенко, М. Швед та ін.

У навчального-методичному посібнику А. Колупаєвої висвітлено історичне підґрунтя інклюзивної освіти, її міжнародну та вітчизняну нормативно-правову базу; розкрито роль батьків в процесі інтегрування дитини з особливими освітніми потребами в соціокультурне середовище; досліджено інструментарій оцінювання знань особливих учнів в умовах інклюзії [19].

Дослідницею А. Колупаєвою у співавторстві з С. Єфімовою, Л. Савчук, О. Таранченко видано низку науково-методичної літератури «Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання» [13], Навчальний курс «Вступ до інклюзивної освіти» [12], «Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка» [15].

Авторським колективом А. Колупаєвою, О.М. Таранченко, Т.В. Сак та ін. видано «Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: Навчально-методичний посібник у 9 книгах», який містить методичні рекомендації стосовно дітей з особливими потребами, які перебувають вдома та в інклюзивних умов загальноосвітнього закладу; поради батькам [23-31].

Розвитку та соціалізації дітей з порушенням опорно-рухового апарату та розумового розвитку присвячено дослідження авторського колективу Л. Вавіної, Е. Данілавичюте, В. Засенко та ін. Науковцями розкрито різновиди корекції, психологічну та навчально-виховну роботу з даною категорією дітей [22].

Концептуальні підходи до організації освіти людей з особливими потребами висвітлює М. Швед. Дослідниця розкрила історію становлення і розвитку інклюзивної освіти; простежила роботу фахівців в інклюзивному середовищі; запропонувала методичне забезпечення навчальної дисципліни «Основи інклюзивної освіти». Особливу увагу авторка зосередила на розвитку інклюзивної освіти закордоном, нормативно-правове забезпечення освіти осіб з особливими потребами в Україні, впровадження сучасних інноваційних освітніх технологій в інклюзивній освіті [39].

Особливе місце в дослідженні теми займають автореферати дисертацій, написані упродовж 2009-2010 рр. О. Василенко [5], С. Іноземцевою [9], Т. Соловйовою [35], Н. Тепловою [37] та ін. Так, О. Василенко проаналізувала соціально-педагогічні умови адаптації учнів молодшого шкільного віку з особливими потребами до навчання в школі; охарактеризувала критерії і показники, які впливають на адаптованість до навчання в школі цієї категорії дітей [5, с. 17]. Серед найбільш оптимальних форм навчально-виховної діяльності дітей з особливими освітніми потребами, дослідниця виділяє інтегроване навчання, що дозволяє дітям повноцінно входити в освітнє та соціальне середовище і не потребує змін у навчальних програмах та перепланування шкільних приміщень [5, с. 16].

У авторефераті С. Іноземцевої виокремлено і обґрунтовано етапи розвитку організації соціально-педагогічної роботи з підлітками з особливими потребами в середніх навчальних закладах України другої половини ХХ ст. Дослідниця охарактеризувала напрями роботи фахівців у середніх навчальних закладах України зазначеного періоду: діагностичний, дослідницький, навчально-виховний, корекційний, реабілітаційний, лікувально-профілактичний, профорієнтаційний, охоронно-захисний, посередницький, просвітницько-пропагандистський, консультаційний, допоміжний [9, с. 13]. На думку С. Іноземцевої, здійснити ефективний вплив на підлітка з особливими потребами сучасному соціальному педагогу допоможуть рання діагностика дитини, визначення її потреб, здібностей, можливостей; підвищення рівня професійної підготовки соціально-педагогічних кадрів, залучення до різних форм діяльності, удосконалення вже існуючих форм і методів соціально-педагогічної роботи [9, с. 14].

У дослідженні Т. Соловйової розкрито сутність та особливості соціально-педагогічних засад роботи з батьками дітей з особливими потребами; виокремлено критерії і рівні адаптації батьків до життєвих умов в яких перебуває їхня дитина з інвалідністю; розроблено та експериментально перевірено зміст, форми й методи

ефективної роботи з батьками; визначено три рівні адаптації батьків до умов життя, пов'язані з вихованням дитини з особливими потребами: високий, середній і низький [35, с. 10]. Дослідницею встановлено, що державне управління процесом соціалізації людей з інвалідністю відбувається у декілька етапів: етап монастирського опікування (X-XVIII ст.), етап медичного забезпечення (XVIII-XIX ст.), етап надання лікувально-педагогічних послуг (XX ст.), етап інтеграції у суспільство (XXI ст.) [35, с. 11].

Н. Теплова ґрунтовно висвітлила національні особливості розвитку державного управління процесом соціалізації людей з особливими потребами; проаналізувала фактори, які уповільнюють процес соціалізації цієї категорії людей в суспільстві; узагальнила світовий досвід соціалізації людей; обґрунтувала новий підхід до організації освіти людей з інвалідністю в українському соціумі. Авторка визначила основні шляхи вдосконалення процесу зайнятості людей з особливими потребами, які мають три напрямки: мотивація професійної діяльності, забезпечення повної архітектурної доступності, стимулювання роботодавця [37, с. 10].

Отже, проаналізувавши сучасну літературу, в якій висвітлюється проблема інклюзивної освіти у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах України кінця XX – початку XXI ст. можна стверджувати, що сучасні науковці висвітлювали окремі аспекти її функціонування у дисертаційних дослідженнях, монографіях, навчально-методичних посібниках та статтях. Окрема увага дослідників зосереджувалася на реалізації освітніх прав осіб з особливими потребами, закріплених у вітчизняних нормативно-правових актах. На сьогоднішній день відсутнє комплексне дослідження з історіографії історії інклюзивної освіти в Україні зазначеного періоду.

Перспективи подальших наукових розвідок полягатимуть у дослідженні стратегій розвитку інклюзивної освіти, реалізації її принципів у вищих навчальних закладах України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ашиток Н.І. Інклюзивна освіта: системний підхід // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2015. Вип. 29. С. 11-16.
2. Бондар Т.В., Ніцполь С.І., Нестеренко Є.О. Актуальні опитування осені 2017 р.: молодіжна політика, інклюзивна освіта, статеve життя, сексуальне насильство // Український соціум, 2017. № 4 (63). С. 178-189.
3. Бондар Т.І. Створення інклюзивного освітнього середовища в системі вищої освіти України // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, II(14), Issue: 27, 2014. URL: www.seanewdim.com (дата звернення: 15.03.2019).
4. Василенко Н.В. Сучасні підходи інклюзивної освіти в Україні: нормативно-правове забезпечення // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: педагогіка. 2014. № 4. С. 3-9.
5. Василенко О.М. Соціально-педагогічні умови адаптації молодших школярів з особливими потребами до навчання в загальноосвітній школі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2010. 22 с.
6. Волчелюк Ю.І. Інклюзивна освіта як чинник соціальної адаптації студентів з особливими потребами // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету Україна. 2012. № 2. С. 18-20.
7. Гноєвська О.Ю. Інклюзивна освіта як психолого-педагогічна проблема // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2011. Вип. 18. С. 40-43.
8. Інклюзивна освіта: досвід і перспективи: [монографія] / Колектив авторів; відп. ред. Г.В. Давиденко. Вінниця, 2016. 242 с.

9. Іноземцева С.В. Організація соціально-педагогічної роботи з підлітками з особливими потребами в середніх навчальних закладах України (друга половина XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Харків, 2009. 22 с.
10. Кобильченко В.В. Соціально-психологічні основи розвитку та корекції особистості підлітка в нормі і при патології зору: Монографія. Київ: Освіта України, 2010. 550 с.
11. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи. Монографія. Київ: «Самміт-книга», 2009. 272 с.
12. Колупаєва А.А., Єфімова С.М. Навчальний курс «Вступ до інклюзивної освіти». Київ, 2010. 20 с.
13. Колупаєва А.А., Савчук Л.О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання: науково-методичний посібник. Київ: Науковий світ, 2010. 196 с.
14. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. «Інклюзивна освіта – від основ до практики»: монографія. Київ: ТОВ «АТОПОЛ». 2016. 152 с.
15. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка. Навчально-методичний посібник. Київ: «АТОПОЛ». 2010. 96 с.
16. Маранчак Р.С., Василенко О.М. Інклюзивна освіта як одна з умов соціальної адаптації дітей з особливими потребами // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2013. № 2 (8). С. 128-132.
17. Міщик Л.І. Інклюзивна освіта як умова соціалізації дітей-інвалідів у процесі навчання // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2012. № 5. С. 139-142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_5_32 (дата звернення: 10.04.2019).
18. Москалюк О.І. Інклюзивна освіта в контексті проблем, суперечностей та перспектив // Науковий вісник університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2017. Вип. 1 (40). С. 172-174.
19. Основи інклюзивної освіти. Навчально-методичний посібник / за заг. ред. Колупаєвої А.А. Київ: «А. С. К.», 2011. 260 с.
20. Перхун Л.В. Інклюзивна освіта в Україні: стан та перспективи // Херсонський державний університет: збірник наукових праць. 2009. № 51. С. 27-32.
21. Поцко О.В. Нормативно-правові аспекти інклюзивної освіти // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота». 2014. Вип. 34. С. 160-163.
22. Психолого-педагогічний супровід дітей з порушеннями опорно-рухового апарату та розумового розвитку / За ред. Вавіної Л.С. Київ: «АТОПОЛ», 2010. 242 с.
23. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупаєва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупаєвої А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 1: Інклюзивна освіта: вибір батьків. 2010. 70 с.
24. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупаєва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупаєвої А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 2: Дитина із затримкою психічного розвитку. 2010. 38 с.
25. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупаєва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупаєвої А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 3: Дитина із порушенням слуху. 2010. 48 с.
26. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупаєва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупаєвої А.А.]; Ін-т спец.

педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 4: Дитина із порушенням зору. 2010. 32 с.

27. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупасва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупасової А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 5: Дитина із порушенням розумового розвитку. 2010. 38 с.

28. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупасва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупасової А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 6: Дитина із церебральним паралічем. 2010. 31 с.

29. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупасва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупасової А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 7: Гіперактивна дитина. 2010. 32 с.

30. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупасва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупасової А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 8: Дитина з аутизмом. 2010. 37 с.

31. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупасва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупасової А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 9: Дитина із порушенням мовленнєвого розвитку. 2010. 36 с.

32. Садова І. Інтегративна освіта для дітей з особливими освітніми потребами в умовах сучасної початкової школи // Молодь і ринок. 2017. № 8 (151). С. 106-111.

33. Скрипник Т.В. Феноменологія аутизму. Монографія. Київ: Видавництво «Фенікс», 2010. 320 с.

34. Смешнова А.В. Інтегративна освіта як сучасна модель навчання // Імідж сучасного педагога. 2015. № 3 (152). С. 51-53.

35. Соловйова Т.Г. Соціально-педагогічні засади роботи з батьками дітей з особливими потребами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – «Соціальна педагогіка». Київ, 2009. 22 с.

36. Талдонова Л.О. Інтегративна освіта як ознака системи демократичних процесів в освіті // Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2019. № 2. С. 320-330.

37. Теплова Н.А. Державне управління процесом соціалізації людей з особливими потребами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.01 – «Теорія та історія державного управління». Харків, 2010. 17 с.

38. Удич З.І. Модернізація змісту вищої педагогічної освіти в Україні: інтегративний аспект // Збірник наукових праць. Сер. Педагогічні науки. Випуск ІХХVIII. Том 1. 2017. С. 49-55.

39. Швед М. Основи інтегративної освіти: підручник. Львів: Український католицький університет, 2015. 360 с.

40. Яценюк Л. Інтегративна освіта як фактор гуманізації навчання дітей з особливими освітніми потребами // Нова педагогічна думка. 2016. № 3 (87). С. 74-76.

REFERENCES

1. Ashytok, N.I. (2015). *Inklyuzyvna osvita: systemnyi pidkhid* [Inclusive Education: A Systemic Approach]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova*, *Seriia 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia*, 29, 11-16 [in Ukrainian].

2. Bondar, T.V. & Nitspol, S.I. & Nesterenko, Ye.O. (2017). Aktualni opytuvannia oseni 2017 r.: molodizhna polityka, inklyuzyvna osvita, stateve zhyttia, seksualne nasylstvo

- [Topical polls in the fall of 2017: youth policy, inclusive education, sexual life, sexual abuse]. *Ukrainskyi sotsium*, 4 (63), 178-189 [in Ukrainian].
3. Bondar, T.I. (2014). Stvorennia inkliuzyvnoho osvitnoho seredovyscha v systemi vyshchoi osvity Ukrainy [Creation of an inclusive educational environment in the system of higher education of Ukraine]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, II(14), Issue: 27. Retrieved from: www.seanewdim.com [in Ukrainian].
 4. Vasylenko, N.V. (2014). Suchasni pidkhody inkliuzyvnoi osvity v Ukraini: normatyvno-pravove zabezpechennia [Modern approaches to inclusive education in Ukraine: legal and regulatory framework]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: pedahohik*, 4, 3-9 [in Ukrainian].
 5. Vasylenko, O.M. (2010). *Sotsialno-pedahohichni umovy adaptatsii molodshykh shkoliariv z osoblyvymy potrebamy do navchannia v zahalnoosvitnii shkoli* [Socio-pedagogical conditions of adaptation of junior pupils with special needs to study at a secondary school]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.05 – «Sotsialna pedahohika». Luhansk [in Ukrainian].
 6. Volcheliuk, Yu.I. (2012). Inkliuzyvna osvita yak chynnnyk sotsialnoi adaptatsii studentiv z osoblyvymy potrebamy [Inclusive Education as a Factor for Social Adaptation of Students with Special Needs]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu Ukraina*, 2, 18-20 [in Ukrainian].
 7. Hnoievskia, O.Yu. (2011). Inkliuzyvna osvita yak psykholoho-pedahohichna problema [Inclusive education as a psychological and pedagogical problem]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia*, 18, 40-43 [in Ukrainian].
 8. (2016). *Inkliuzyvna osvita: dosvid i perspektyvy* [Inclusive education: experience and perspectives]: [monohrafiia] / Kolektyv avtoriv; vidp. red. H.V. Davydenko. Vinnytsia [in Ukrainian].
 9. Inozemtseva, S.V. (2009). *Orhanizatsiia sotsialno-pedahohichnoi roboty z pidlitkami z osoblyvymy potrebamy v serednikh navchalnykh zakladykh Ukrainy (druha polovyna KhKh stolittia)* [Organization of social and pedagogical work with adolescents with special needs in secondary schools of Ukraine (second half of the twentieth century)]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.01 – «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky». Kharkiv [in Ukrainian].
 10. Kobylchenko, V.V. (2010). *Sotsialno-psykholohichni osnovy rozvytku ta korektsii osobystosti pidlitka v normi i pry patolohii zoru* [Socio-psychological bases of development and correction of the personality of the adolescent in norm and at the pathology of vision]: Monohrafiia. Kyiv: Osvita Ukrainy [in Ukrainian].
 11. Kolupaieva, A.A. (2009). *Inkliuzyvna osvita: realii ta perspektyvy* [Inclusive Education: Realities and Prospects]. Monohrafiia. Kyiv: «Sammit-knyha» [in Ukrainian].
 12. Kolupaieva, A.A. & Yefimova, S.M. (2010). *Navchalnyi kurs «Vstup do inkliuzyvnoi osvity»* [Training course «Introduction to inclusive education»]. Kyiv [in Ukrainian].
 13. Kolupaieva, A.A. & Savchuk, L.O. (2010). *Dity z osoblyvymy osvitnimy potrebamy ta orhanizatsiia yikh navchannia* [Children with special educational needs and organization of their education]: naukovo-metodychnyi posibnyk. Kyiv: Naukovyi svit [in Ukrainian].
 14. Kolupaieva, A.A. & Taranchenko, O.M. (2016). «Inkliuzyvna osvita – vid osnov do praktyky» [«Inclusive Education - From Basics to Practice»]: monohrafiia. Kyiv: TOV «ATOPOL» [in Ukrainian].
 15. Kolupaieva, A.A. & Taranchenko, O.M. (2010). *Dity z osoblyvymy potrebamy v zahalnoosvitnomu prostori: pochatkova lanka* [Children with special needs in the general educational space: an initial link]. Navchalno-metodychnyi posibnyk. Kyiv: «ATOPOL» [in Ukrainian].

16. Maranchak, R.S. & Vasylenko, O.M. (2013). Inkliuzyvna osvita yak odna z umov sotsialnoi adaptatsii ditei z osoblyvymy potrebamy [Inclusive education as one of the conditions for social adaptation of children with special needs]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina»*, 2 (8), 128-132 [in Ukrainian].
17. Mishchuk, L.I. (2012). Inkliuzyvna osvita yak umova sotsializatsii ditei-invalidiv u protsesi navchannia [Inclusive education as a condition for the socialization of children with disabilities in the learning process]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina»*, 5, 139-142. Retried from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_5_32 (data zvernennia: 10.04.2019) [in Ukrainian].
18. Moskaliuk, O.I. (2017). Inkliuzyvna osvita v konteksti problem, superechnosti ta perspektyv [Inclusive Education in the Context of Problems, Contradictions and Prospects]. *Naukovyi visnyk universytetu. Serii: «Pedahohika. Sotsialna robota»*, 1 (40), 172-174 [in Ukrainian].
19. (2011). Osnovy inkliuzyvnoi osvity [Basis of inclusive education]. Navchalno-metodychnyi posibnyk / za zah. red. Kolupaievoi A.A. K: «A. S. K.» [in Ukrainian].
20. Perkhun, L.V. (2009). Inkliuzyvna osvita v Ukraini: stan ta perspektyvy [Inclusive Education in Ukraine: State and Prospects]. *Khersonskiy derzhavnyi universytet: zbirnyk naukovykh prats*, 51, 27-32 [in Ukrainian].
21. Potsko, O.V. (2014). Normatyvno-pravovi aspekty inkliuzyvnoi osvity [Normative-legal aspects of inclusive education]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii «Pedahohika, sotsialna robota»*, 34, 160-163 [in Ukrainian].
22. (2010). *Psykhologo-pedahohichniy suprovid ditei z porushenniamy oporno-rukhovoho aparatu ta rozumovoho rozvytku [Psychological and pedagogical support of children with musculoskeletal disorders and mental development]* / Za red. Vavinoi L.S. Kyiv: «ATOPOL» [in Ukrainian].
23. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 1: Inkliuzyvna osvita: vybir batkiv [in Ukrainian].*
24. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 2: Dytyna iz zatrymkoiu psykhychnoho rozvytku [in Ukrainian].*
25. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 3: Dytyna iz porushenniam slukhu [in Ukrainian].*
26. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 4: Dytyna iz porushenniam zoru [in Ukrainian].*
27. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 5: Dytyna iz porushenniam rozumovoho rozvytku [in Ukrainian].*
28. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 6: Dytyna iz tserebralnym paralichem [in Ukrainian].*

29. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]*: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 7: Hiperaktyvna dytyna [in Ukrainian].
30. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]*: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 8: Dytyna z autyzmom [in Ukrainian].
31. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]*: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 9: Dytyna iz porushenniam movlennievoho rozvytku [in Ukrainian].
32. Sadova, I. (2017). Inkliuzyvna osvita dlia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v umovakh suchasnoi pochatkovoi shkoly / [Inclusive Education for Children with Special Educational Needs in Modern Primary School]. *Molod i rynek*, 8 (151), 106-111 [in Ukrainian].
33. Skrypnyk, T.V. (2010). *Fenomenolohiia autyzmu [Phenomenology of autism]*. Monohrafiia. Kyiv: Vydavnytstvo «Feniks» [in Ukrainian].
34. Smeshnova, A.V. (2015). Inkliuzyvna osvita yak suchasna model navchannia [Inclusive education as a modern educational model]. *Imidzh suchasnoho pedahoha*, 3 (152), 51-53 [in Ukrainian].
35. Soloviova, T.H. (2009). *Sotsialno-pedahohichni zasady roboty z batkamy ditei z osoblyvymy potrebamy [Social-pedagogical principles of work with parents of children with special needs]*: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.05 – «Sotsialna pedahohika». Kyiv [in Ukrainian].
36. Taldonova, L.O. (2019). Inkliuzyvna osvita yak oznaka systemy demokratychnykh protsesiv v osviti [Inclusive Education as a Sign of the System of Democratic Processes in Education]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*, 2, 320-330 [in Ukrainian].
37. Teplova, N.A. (2010). *Derzhavne upravlinnia protsesom sotsializatsii liudei z osoblyvymy potrebamy [Public administration of the process of socialization of people with special needs]*: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. nauk z derzh. upravlinnia: spets. 25.00.01 – «Teoriia ta istoriia derzhavnoho upravlinnia». Kharkiv [in Ukrainian].
38. Udyh, Z.I. (2017). Modernizatsiia zmistu vyshchoi pedahohichnoi osvity v Ukraini: inkliuzyvnyi aspekt [Modernization of the content of higher pedagogical education in Ukraine: an inclusive aspect]. *Zbirnyk naukovykh prats. Ser. Pedahohichni nauky, IXKhVIII*, 49-55 [in Ukrainian].
39. Shved, M. (2015). *Osnovy inkliuzyvnoi osvity [Basics of inclusive education]*: pidruchnyk. Lviv: Ukrainyskyi katolytskyi universytet [in Ukrainian].
40. Yatseniuk, L. (2016). Inkliuzyvna osvita yak faktor humanizatsii navchannia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Inclusive education as a factor in humanizing the teaching of children with special educational needs]. *Nova pedahohichna dumka*, 3 (87), 74-76 [in Ukrainian].

Одержано 28.02.2019.